

Г.Г. КРИВЧИК

СУЧАСНЕ ДЕРЖАВОТВОРЕННЯ В УКРАЇНІ З ОГЛЯДУ НА ЄВРОПЕЙСЬКІ СТАНДАРТИ

Аналізуються принципові відмінності в системах і формах державного правління (врядування) в країнах Євросоюзу та Україні.

Показаны основные отличия форм государственного правления, которые сложились и закрепились в конституциях стран Европейского Союза и Украины.

The article focuses on the organization characteristics of public administration in the Ukraine in the context of countries of the European Union.

Ключові слова: Верховна Рада, конституція, президент, прем'єр-міністр, демократія, республіка, європейські стандарти.

Ключевые слова: Верховная Рада, конституция, президент, премьер-министр, демократия, республика, европейские стандарты.

Key words: Supreme Soviet, Constitution, President, Prime Minister, democracy republic, European standards.

Важливою складовою стратегії зовнішньої політики Української держави, як вкотре визначено в Законі України від 1 липня 2010 р. «Про засади внутрішньої і зовнішньої політики», є забезпечення інтеграції України в європейській політичний, економічний, правовий простір з метою набуття членства в Європейському Союзі [16]. Проте, порівнюючи тактику реалізації цього завдання з тією, що була в попередні роки, можна знайти принципову відмінність. Якщо раніше поняття «євроінтеграція» означало виключно членство в ЄС і НАТО, то в чинному законі євроінтеграція розглядається як тривалий процес відтворення в нашій країні європейського цивілізаційного поля, наближення до європейських стандартів. Можливо, відтоді країну врешті-решт не будуть постійно лихоманити політичні

кризи, «майдани», відставки уряду, розпуски парламенту, як це відбувалося впродовж багатьох років. Ми маємо запровадити європейські стандарти, а перед тим розібратися в них. Передусім потрібно вивчити особливості конструкції державної машини, від якої значною мірою залежить функціонування всіх сфер суспільного життя.

Природно, що у зв'язку з курсом на інтеграцію в європейське співтовариство в Україні з'явилася низка публікацій на відповідну тематику. Серед них – монографії й навчальні посібники зарубіжних науковців К. Арановського, Д. Дербишайра, Ж. Зіллера, А. Ковлера, В. Лафітського, М. Мішина та ін. [1; 5; 6; 8; 11; 13; 15]. Вітчизняні науковці – А. Білоус, С. Гелей, В. Лісничий, В. Шаповал та ін. – написали підручники і навчальні посібники з конституційного

права зарубіжних країн [3; 9; 10; 14; 20; 21]. Однак бракує праць з порівняльного аналізу організації влади в європейських країнах і в Україні. Крім того, формат існуючих видань не передбачає відповідей на пекучі питання сьогодення, як-то: чим відрізняється побудова влади в нашій країні від європейських країн, що із зарубіжного досвіду можна запровадити в нашій країні, що заважає нашій державі стати політично цивілізованою? Хоча подібні питання дедалі стають тим більш гострішими, чим більш очевидними виглядають вади функціонування нашого державного механізму, який, як відомо, не сприяє ні сталому розвитку вітчизняної економіки, ні протидії корупції, ні створенню умов для мирного розв'язання політичних конфліктів тощо. У цьому зв'язку в даній статті робиться спроба актуалізувати питання про недоліки конструкції державної влади в Україні, показавши принципові відмінності форм державного правління (врядування), які склалися й закріплені в конституціях країн Євросоюзу й України.

За стандартним визначенням, форма державного правління (врядування) – це поняття, що розкриває спосіб організації верховної державної влади, порядок утворення її органів, їх взаємодії між собою і з населенням, ступінь участі населення в їх формуванні [17, с.180]. Залежно від цього, в сучасному світі існують насамперед такі форми державного правління, як президентська, парламентарна й змішана республіки, а також парламентарна монархія.

Що до президентської республіки, то ця форма врядування існує в США, а також у деяких латиноамериканських та африканських країнах. Три інші моделі широко представлені в т. зв. Старому Світі, передусім у державах Євросоюзу.

У президентській республіці главою держави є президент, який обирається всіма громадянами (хоча в США це робиться дещо незвичною для інших країн системою непрямих, двоступеневих виборів).

Одночасно президент очолює державну адміністрацію, тобто є керівником виконавчої влади. Він забезпечує виконання законів, призначає вищих посадових осіб цієї гілки, послів, суддів Верховного Суду, інших урядовців, якщо конституцією чи законом не передбачене інакше. Він користується особливими повноваженнями у сфері зовнішніх зносин, зокрема, правом укладення міжнародних договорів. Він є верховним головнокомандувачем, має контрольну владу, яка виявляється насамперед у праві вето на законодавчі акти Конгресу, що може бути подолане тільки кваліфікованою більшістю голосів. З цього випливають дві особливості американської моделі держави. По-перше, великі повноваження американського президента поєднуються з його персональною відповідальністю за стан усіх справ у країні [2, с.16]. По-друге, сильна президентська влада доповнюється так званою системою стримування й противаг, головними елементами якої є: 1) відсутність у президента права розпуску Конгресу; 2) реальний механізм імпічменту; 3) сильний Верховний Суд. Надавши великі повноваження главі держави, «батьки-засновники» США подбали про те, щоб ці повноваження не призвели до зосередження надмірної влади в руках однієї особи.

Однак форма державного правління, що склалася й загалом успішно функціонує в США, погано приймається на іншому ґрунті, про що свідчать такі дані. Між 1973 і 1989 роками з-поміж 168 держав, що досліджувалися політологами, рівень виживаності парламентських демократій утричі більший, ніж у президентських республік. Така ж тенденція підтверджується в 93 державах світу, що отримали незалежність між 1945 і 1979 роками: 52 держави, які обрали президентські форми влади, не досягли сталої демократії [19, с.10].

Аналіз державного устрою країн світу свідчить, що переважна більшість сталих демократій створена в країнах з парламентськими формами державного

врядування. Зокрема, серед держав, що входять до Європейського Союзу, немає жодної з президентською формою правління. В ЄС переважають держави, що мають одну з двох парламентарних форм державного врядування – парламентарну монархію (Бельгія, Велика Британія, Данія, Іспанія, Люксембург, Нідерланди, Швеція) або парламентарну республіку (Греція, Естонія, Італія, Кіпр, Латвія, Мальта, Словаччина, Угорщина, Чехія, Хорватія, ФРН). Отже, парламентарну форму правління мають 18 з 28 країн ЄС, тобто 65%.

У парламентарній монархії главою держави вважається монарх, у парламентарній республіці – президент. Проте різниця між зазначеними формами державного правління полягає, по суті, лише в тому, що в одних країнах «царює, але не владарює» король, а у інших – президент. Тобто й король, і президент, хоча й іменуються главами держави, однак значно поступаються реальними повноваженнями виконавчій владі, голові уряду.

І парламентарна монархія, й парламентарна республіка характеризуються незначним обсягом повноважень глав держав, які в основному виконують представницькі, арбітражні, церемоніальні функції. Права президента, як і монарха, дуже обмежені. Так, у Великій Британії з цього приводу навіть народився такий жарт: якщо парламент прийме рішення про те, що короля слід повісити, то той має обов'язково підписати відповідний указ. Головною політичною фігурою в країні є прем'єр-міністр. Тож така форма правління мало чим відрізняється від республіки. Провідну роль у системі влади за обох моделей (форм) державного правління відіграють не глави держав, а представницький орган – парламент (від фр. *parler* – говорити).

У парламентарних республіках, як і в парламентарних монархіях, вищий орган виконавчої влади (уряд) формується виключно парламентом, якому перший підзвітний, підконтрольний і відповідальний.

Основні важелі державної влади зосереджені в парламенті. Головою уряду призначається лідер партії або блоку, що перемогли на парламентських виборах і утворили більшість у парламенті.

При цьому, однак, монарх успадковує владу, а президент обирається. Тільки на відміну від президентської республіки не всенародним голосуванням, а парламентом або спеціальними зборами, до яких входять члени парламенту. Відтак влада президента, як і прем'єр-міністра, є похідною від представницького органу. Щоправда, й монарх, і президент зазвичай мають право розпустити парламент у випадку парламентарської кризи, наприклад, нездатності парламенту сформувати уряд, але всі їхні акти, в тому числі й щодо розпуску парламенту, мають бути контрасигновані (узгоджені) з главою уряду та відповідним міністром.

Наприклад, за конституцією такої парламентарної республіки, як ФРН, роль та повноваження глави держави зведені до *minimum minimumum* (очевидно, з урахуванням сумного історичного досвіду). Федеральний президент зобов'язаний призначити на посаду федерального канцлера особу, яка набрала абсолютну чи навіть відносно найбільшу кількість голосів нижньої палати федеральних зборів – Бундестагу. Альтернативним цьому є право президента розпустити Бундестаг і призначити нові вибори. Втім, зауважимо, що за всю історію ФРН указані повноваження жодного разу не були реалізовані. Президент ФРН також має право звернутися до чинного федерального канцлера у разі затримки з призначенням його наступника з проханням продовжити «ведення справ», і останній не в праві відмовити президенту.

Можна погодитися з думкою окремих авторів про те, що основну роль у законотворчій роботі відіграє не парламент, а уряд. Але тут важливо додати, що ця роль обмежується роботою з підготовки законодавчих актів, переважна більшість

яких, дійсно, розробляється і подається урядом. Що до прийняття законів, то це виключно прерогатива парламенту. Водночас у деяких державах уряд має право приймати акти вищої юридичної сили у порядку здійснення окремих, делегованих йому парламентом законодавчих повноважень. Такі акти мають іншу назву, ніж закон (декрет, ордонанс тощо). Вони приймаються за особливою процедурою, діють протягом певного часу і можуть бути скасовані парламентом за наявності визначених конституційним законом підстав.

Очевидно, що обидві парламентарні форми державного правління мають великі переваги. Однак при формуванні політичної системи не завжди вирішальну роль відіграють раціональні чинники, часто гору беруть різні суб'єктивні причини: протистояння різних політичних еліт, прагнення деяких політичних лідерів отримати якомога більше переваг для себе у боротьбі з конкурентами. Подекуди нові державні інститути формувалися поспіхом і особами, які були зацікавлені створити їх «під себе». Є приклади, коли глава держави (президент) при прийнятті конституції прагнув зберегти якомога більше владних повноважень, і його прихильникам з числа законодавців вдалося певним чином вплинути на цей процес. В результаті в 10 країнах Євросоюзу – Австрії, Болгарії, Ірландії, Литві, Польщі, Португалії, Румунії, Словенії, Фінляндії, Франції – склалася змішана форма державного правління, яка має наступні ознаки: 1) президент обирається всенародно (на відміну від парламентарної республіки), що додає йому політичної ваги; 2) президент має широкі повноваження і не підзвітний парламенту; 3) президент – глава держави; 4) президент спільно з парламентом призначає голову виконавчої влади (прем'єр-міністра) і формує весь уряд; 5) уряд, що очолюється прем'єр-міністром, несе подвійну відповідальність – перед президентом і перед парламентом. Залежно від співвідношення повноважень

у трикутнику «президент – парламент – уряд», змішана форма республіканського правління є парламентарно-президентською або президентсько-парламентарною.

Проте цей поділ часто має формальний характер. Справа в тому, що в конституціях країн зі змішаною формою правління окремі положення щодо повноважень різних гілок влади, зокрема, уряду, зазвичай є недостатньо визначеними. А головне, у змішаній республіці – чи то парламентарно-президентській, чи то президентсько-парламентарній – статус президента і прем'єр-міністра з часом може змінюватися залежно від суспільно-політичних обставин, що склалися на даний момент, і навіть певною мірою – від суб'єктивного чинника. На практиці головною політичною фігурою в державі може бути або президент, або прем'єр-міністр. І це, між іншим, може не завжди співпадати з тим, що формально визначено основним законом. Іноді, незалежно від визначених у конституції повноважень гілок влади, фактичним лідером країни стає та особа, яка має більший авторитет у суспільстві, більше прихильників серед політичної еліти, більш сильні вольові якості, більш яскраву харизму тощо. З одного боку, зазначена обставина може дестабілізувати політичну ситуацію в державі, але з іншого – вносить у політику дух конкуренції.

Оцінюючи дану модель державного правління, слід відзначити, що їй притаманний дуалізм державної влади, тобто носіями останньої є обраний на загальних виборах президент і сформований парламентською більшістю уряд, його глава. Однак реальні владні повноваження сконцентровані або у президента, або в уряді, тому змішана модель завжди містить принаймні три потенційні загрози для успішного функціонування державного механізму. По-перше, це фактична відсутність у глави держави відповідальності перед суспільством. Адже він завжди може звинуватити у всіх своїх прорахунках керівника уряду, перетворити його на такого

собі хлопчика для биття, цапа-відбувайла, як це було за президентства Л. Кучми. По-друге, це можливість болісного для суспільства гострого суперництва, «перетягування канату» між обраними в різний час і за різних, часом протилежних, соціально-політичних обставин президентом і головою уряду, як це було за часів президентства В. Ющенка і прем'єрства Ю. Тимошенко, коли, за словами академіка НАН України В. Семиноженка, суспільство з тривогою слідувало за війною між інститутами влади, яка врешті-решт могла закінчитися повним безвладдям і хаосом, блокуванням дій вищих інститутів державної влади, паралічем системи держуправління [18, с.4]. По-третє, перетворення прем'єр-міністра в несамостійну фігуру, яка мусить виконувати вказівки, що часом суперечать його уявленням про шляхи розвитку країни, як це відбувається сьогодні в Україні, де, як влучно підмітив один з народних депутатів від опозиції на ток-шоу С. Шустера (23 листопада 2013 р.), «голова уряду потіє, коли бачить президента».

Очевидно, саме через указані загрози переважна більшість європейських країн з формально змішаною формою правління дуже схожі з парламентарними республіками. Зокрема, в Австрії президент, хоча й обирається шляхом загальних і прямих виборів (що, до речі, й відрізняє змішану республіку від парламентарної), але його повноваження, як у парламентарних республіках, мають здебільшого церемоніальний характер. Уряд фактично несе відповідальність не перед президентом, а перед Національною Радою, члени якої у порядку контролю мають право на інтерпеляцію, тобто письмовий запит до уряду чи окремого міністра.

Серед держав, де успішно працює змішана президентсько-парламентська модель з сильною президентською владою, можна назвати лише Францію. Президент Франції має дійсно настільки великі повноваження, що подеколи про цю державу кажуть, як про президентську

монархію або напівпрезидентську республіку. Але французька модель є, скоріше, винятком, ніж правилом. Характеризуючи її, слід взяти до уваги дві обставини. По-перше, Франція має давні революційні традиції й високу політичну активність громадян, які не дозволяють главі держави зловживати владою. По-друге, самі французькі можновладці добре виховані в демократичних традиціях. Скажімо, французький президент, маючи право на власний розсуд призначати прем'єр-міністра, за неписаним правилом завжди призначає на цю посаду лідера партії, що набрала більшість голосів на виборах, навіть коли у нього склалися напружені стосунки зі своїм візаві.

Існує думка, що саме французький приклад надихав вітчизняних законодавців, коли вони розробляли й приймали в ніч на 28 червня 1996 р. Основний закон Української держави. Відповідно до Конституції Україна є республікою зі змішаною президентсько-парламентарною формою правління, причому з надзвичайно великими прерогативами глави держави, про що красномовно свідчить навіть просте порівняння конституційно визначених у статті 106 функцій глави держави й центральної виконавчої влади. У президента їх 31, у Кабінету Міністрів – 10, втричі менше [12, с.26-33]. Проте скоріше справа не стільки у використанні французького досвіду, скільки в тому шаленому тиску на законотворців і законодавців з боку тодішнього глави держави Л. Кучми, якому хронічно не вистачало повноважень – спочатку як голові уряду, потім як главі держави.

Порівняно з іншими країнами, навіть з президентською формою правління, посада Президента України стала надзвичайно вагомою, що, до речі, зумовлює особливий накал пристрастей на кожних президентських перегонах в Україні. Український президент, який обирається терміном на п'ять років, є гарантом додержання Конституції України; він

здійснює керівництво зовнішньополітичною діяльністю держави, веде переговори та укладає міжнародні договори України; приймає рішення про визнання іноземних держав; призначає та звільняє голів дипломатичних представництв країни в інших державах і при міжнародних організаціях; приймає вірчі і відкличні грамоти дипломатичних представників іноземних держав; проголошує референдум за народною ініціативою; призначає позачергові парламентські вибори. Президент України має право вето щодо прийнятих Верховною Радою України законів з наступним поверненням їх на повторний розгляд; зупиняє дію актів Кабінету Міністрів з мотивів невідповідності Конституції з одночасним зверненням до Конституційного Суду України; вносить до Верховної Ради України подання про оголошення стану війни, приймає рішення про використання Збройних Сил, приймає рішення про введення надзвичайного стану з наступним затвердженням цього рішення Верховною Радою України. У нього досить великі кадрові повноваження, серед яких призначення та звільнення Генерального прокурора, Голови Антимонопольного комітету, Голови Фонду державного майна, Голови Державного Комітету з телебачення і радіомовлення, вищого командування Збройних Сил України, інших військових формувань, третини складу Конституційного Суду тощо. Він є Верховним Головнокомандувачем Збройних Сил України.

Причому при загальній схожості більшості повноважень глав держав України і країн ЄС українська конституція 1996 року містить низку новацій, яких немає в аналогічних документах європейських держав. По-перше, якщо в західних демократіях згода глави держави на призначення прем'єр-міністром кандидата, висуненого однопартійною чи коаліційною парламентською більшістю, фактично є суто символічним актом, то у нас глава держави може самостійно визначати кандидатуру

прем'єр-міністра і вносити її на розгляд парламенту, призначати і звільняти окремих міністрів за поданням прем'єр-міністра, без погодження з будь-ким приймати рішення про відставку керівника уряду, що автоматично веде до відставки всього уряду. По-друге, Президент України може видавати не тільки укази, але й розпорядження, скасовувати будь-які акти Кабінету, ліквідувати й реорганізувати будь-які органи центральної виконавчої влади. По-третє, Президент України продовжує зберігати такі повноваження, які в принципі неможливі у парламентарно-президентській, а подекуди – в напівпрезидентській чи навіть президентській республіці. Скажімо, право призначати голів місцевих адміністрацій, які виконують не тільки контрольно-наглядові, але й управлінські функції. По-четверте, у нас глава держави наділений додатковими важелями впливу на парламент, зокрема, вельми простою є процедура розпуску Верховної Ради: на відміну від глав більшості європейських держав, українському президенту нема потреби проводити для цього консультації зі спікером і головами парламентських фракцій. По-п'яте, у західних країнах функції вищого органу виконавчої влади виконує лише уряд (рада міністрів, кабінет міністрів тощо) і не існує будь-яких підпорядкованих президентові органів на кшталт секретаріату чи ради з національної безпеки і оборони, які, по суті, виконують низку функцій органів виконавчої влади. По-шосте, в усіх західних країнах законодавчо розроблений порядок відсторонення за певних обставин глави держави від влади. Причому, чим більшими повноваженнями наділений президент, тим простіша процедура імпічменту. Так, згідно з французькою конституцією справа про правопорушення, вчинене главою держави, розглядається в обох палатах парламенту, які мають підтвердити обвинувачення 2/3 голосів. Потім формулу обвинувачення розглядатиме верховний суд. Аналогічні процедури встановлені конституціями

більшості європейських країн. Що до України, то у нас імпічмент є практично неможливим, адже для цього потрібно, щоб Верховна Рада прийняла остаточне рішення не менше як трьома четвертими голосів, що не є реальним. Крім того, для того, щоб розпочати процедуру, потрібно створити спеціальну слідчу комісію, закону про яку досі немає. Не тільки президент Франції, але й глава США чи навіть «диктатор» В. Путін мають більш скромний статус. Зокрема, губернаторів у Російській Федерації обирають виборці, а не призначає глава держави.

У цьому зв'язку варто навести уривок з «Пактів і конституцій законів та вольностей Війська Запорозького...» Пилипа Орлика (1710 р.): «...кгда н?которім войска Запорожского Гетмани, привлачивши соб? неслухне и безправне Самодержавну владгу, узаконили самовластіємъ такое право: «Такъ хочу, такъ повел?ваю, через яке Самодержавіе, Гетманскому урядови неприлично, уросли многіе въ отчизн? и въ войску Запорожскомъ нестроенія, правъ и вольностей разоренія, посполитые тяжести, насильные и накупные урядовъ войсковыхъ распоряженья, легкое Старшины Енеральной, Полковниковъ и значного товариства поваженье». І щоб унеможливити в подальшому зосередження влади в одних руках, у згаданому документі передбачалося встановити такий порядок, за яким «...въ отчизн? нашої первенствующими были сов?тниками Енеральная Старшина, такъ респектом урядовъ ихъ первоначальныхъ, яко и уставичной при Гетьманахъ резиденци; ...безъ ихъ соизволенія и сов?ту, приватною своєю владою, не зачинати, не установляти и въ skutокъ не приводити» [7, с.458-459].

Про те, що створена в нинішній Україні система влади не відповідає українській традиції державотворення, свідчить і Конституція Української Народної Республіки (29 квітня 1918 р.), згідно з якою верховним органом УНР визначалися Всенародні Збори, які формували вищі

органи виконавчої і судової влади, обирали Голову Всенародних Зборів, який мав фактично бути лише парламентським спікером. Він навіть не був главою держави. Годі й говорити, що й у радянські часи лідери держави, принаймні формально, не мали великих повноважень. Зрозуміло, що місце глави держави в таких моделях було досить скромним.

Тому як загальний висновок можна висловити наступне. Попри поширену думку, що вітчизняний основний закон є одним з найбільш демократичних у світі, він має певні ознаки авторитаризму. Передусім українська конституція не встановлює чіткої відповідальності вищих посадових осіб та органів, не утворює належної системи «стримувань і противаг», а тому так звана змішана республіка в українському варіанті здається, з огляду на європейський досвід, не найкращою формою інституту глави держави. Зазначені вади змішаної моделі є небезпечними в державі, яку лише умовно можна вважати правовою, так само, як її населення – громадянським суспільством. Відтак цілком закономірно можна вважати відмову українського суспільства від спроб негайного вступу в європейські структури, щоб зосередитися на запровадженні європейських стандартів у всіх сферах суспільного життя, зокрема, на створенні у себе вдома європейської моделі державного врядування, певна річ, з урахуванням національних традицій.

ЛІТЕРАТУРА

1. Арановский К.В. Государственное право зарубежных стран: Учеб. пособие / К.В.Арановский. – М.: Аспект Пресс, 1999. – 543 с.
2. Бернхем В. Вступ до права та правової системи США / В.Бернхем. – К.: Україна, 1999. – 554 с.
3. Білоус А.О. Політико-правові системи. Світ і Україна: Навч. посібник / А.О.Білоус. – К.: Основи, 1997. – 464 с.
4. Гелей С.Д. Політико-правові системи світу: Навч. посібник / С.Д.Гелей, С.М. Рутар. – К.: Знання, 2006. – 645 с.

5. Дербишайр Д. Политические системы мира / Перевод с англ.: В 2-х т. / Д.Дербишайр, Я.Дербишайр. – М.: Рипол классик, 2004.
6. Зіллер Ж. Політико-адміністративні системи країн ЄС. Порівняльний аналіз / Переклад з фр. В. Ховхуна / Ж.Зіллер. – К.: Основи, 1996. – 420 с.
7. Історія державної служби в Україні: У 5 т. / Відп. ред. Т.В. Мотренко, В.В. Смолій. – К.: Ніка-Центр, 2009. – Т. 3. Документи і матеріали / Упоряд. Г.В. Боряк, Л.Я. Демченко, Ю.А. Мицик. – 556 с.
8. Ковлер А.И. Исторические формы демократии: Проблемы политико-правовой теории / А.И.Ковлер. – М.: Аспект Пресс, 1990. – 434 с.
9. Конституційне право зарубіжних країн: Навч. посібник / М.С. Горшенюва, К.О. Закоморна, В.О. Ріяка. – 2-е вид. – К.: Юрінком Інтер, 2004. – 421 с.
10. Конституційне (державне) право зарубіжних країн: Навч. посібник / В.М.Бесчасний, О.В.Філонов, В.М.Субботін, С.М.Пашков; За ред. В.М.Бесчасного. – 2-е вид. – К.: Знання, 2008. – 467 с.
11. Конституції государств Европейского Союза / Под ред. Л.А. Окунькова. – М.: ИНФРА.М–НОРМА, 1997. – 816 с.
12. Конституція України: Прийнята на п'ятій сесії Верховної Ради України 28 червня 1996 р. – Д.: Дніпрокнига, 1996. – 48 с.
13. Лафитский В.И. Основы конституционного строя США / В.И. Лафитский. – М.: НОРМА, 1998. – 272 с.
14. Лісничий В.В. Політичні та адміністративні системи зарубіжних країн: Навч. посібник / В.В.Лісничий. – Х.: Торнадо, 2001. – 344 с.
15. Мишин А.А. Конституционное (государственное) право зарубежных стран: Учеб. пособие. – 9-е изд. / А.А.Мишин. – М.: Юстицинформ, 2002. – 496 с.
16. Про засади внутрішньої і зовнішньої політики: Закон України від 1 липня 2010 р. // Відомості Верховної Ради України. – 2010. – №40. – Ст. 527.
17. Теория государства и права / Под ред. В.М.Корельского и В.Д. Первалова. – М.: ИНФРА.М–НОРМА, 1987. – 570 с.
18. Факты и комментарии в Украине. – 2006. – 5 дек.
19. Чечелюк П. Анахронизми нищета безблеска // Киевский телеграф. – 2010. – 5-11 февр. – С.10.
20. Шаповал В.М. Конституційне право зарубіжних країн: Підручник / В.М. Шаповал – К.: АртЕк – Вища школа, 1997. – 264 с.
21. Шаповал В.М. Конституційне право зарубіжних країн. Академічний курс: Підручник / В.М. Шаповал. – К.: Юрінком Інтер, 2008. – 480 с.